

MICHAL CITROEN
EEN ADRES

De geschiedenis van de joodse onderduik

ALFABET UITGEVERS

2024

Woord vooraf

Mijn vader en ik reden in oktober 1971 op een donkere namiddag van Den Haag naar Scheveningen. Hij parkeerde opeens op de hoek van een voor mij onbekende straat, staarde een tijdje schuin naar de overkant en zei:

‘Daar op die hoek stond voor ons huis een grote vrachtwagen, met eromheen nog wat auto’s van de moffen. Ik schrok me het apelazarus toen ik hier kwam aanlopen. Bleef stokstijf naar ze staan kijken in plaats van rechtsomkeert en rennen. Behoorlijk stom, natuurlijk. Stel dat ze mij hadden gezien. De vuile klootzakken! Ze waren bezig met het inladen van al onze meubels, schilderijen, servies, oud speelgoed en de rest. De hele bliksemse boel hadden ze te pakken. Maar mijn vleugel stond volledig geruïneerd op de stoep. Die idioten stonden erop te rammen. Dezelfde woede die ik toen had, die voel ik nu weer.’

We bevonden ons dus bij zijn voormalige ouderlijk huis. Over die kapotgeslagen vleugel had ik hem eerder gehoord. De peperdure Steinway of Bechstein had hij van mijn grootvader gekregen en het instrument was de focus van zijn bestaan. Mijn vader oogde zichtbaar aangeslagen door de herinnering.

Ergens in mei of juni 1942 moet de woning zijn leeggehaald. Enkele jaren eerder, in maart 1939, was in deze straat zijn jongste zusje Anneke

overreden. Op de eerste verdieping van dat huis lag zijn moeder jarenlang ziek in bed. Mijn grootmoeder overleed aan kanker, slechts een paar maanden na het fatale ongeluk van haar dochter. ‘Jouw vader zat daarna, dag en nacht, alleen nog maar achter die piano,’ vertelde mijn grootvader. ‘Hij had volgens de kenners en zijn moeder zeker genoeg talent en ambitie om er z’n vak van te maken. Ik liet hem dus maar zo veel mogelijk met rust.’

Naast het verlies van mijn vaders huis betekende de vernietiging van die vleugel ook het einde van zijn toekomst als pianist. Hij was toen twintig jaar oud. Hij had nog een broer van achttien en een zus van vijftien.

We keken naar een prachtig hoekhuis met tuin in een chique straat. Na het overlijden van mijn grootmoeder werd daarbinnen het huishouden geregeld door een huishoudster en een stroom kindermisjes die stevast, volgens de overlevering, door mijn oom in de puberleeftijd werden gepest.

Mijn grootvader was vóór de oorlog eigenaar van een bedrijf voor kantoorapparatuur, Citroen Handelsmaatschappij. Hij voorzag in de jaren dertig een grote toekomst voor stencilmachines, een nieuwe vinding in die tijd, en kon zijn bedrijf snel uitbreiden met dependances door het hele land. Zijn broer Sal werkte bij hem in de zaak om alle kneepjes van het vak te leren. Het verhaal gaat dat Sal eind jaren dertig stencilmachines verkocht aan het ministerie van Oorlog op voorwaarde ‘dat ze het wel goed zouden doen wanneer de Duitsers kwamen!’.

De broers Citroen reden ondanks de economische malaise van die tijd in luxe auto’s, de eerste in de buurt, en gingen op zakenreis naar Engeland en Duitsland. Ze hadden het leven zoals hun ouders dat hadden geleid succesvol achter zich gelaten. Mijn grootvader vertelde dat hij al op jonge leeftijd was vertrokken uit Amsterdam naar Den Haag omdat hij niet meer wilde leven in de benauwde orthodoxie van zijn ouders en verdere familie. Zijn gezin was intussen volledig geassimileerd en onderhield geen band

meer met het Nederlandse Jodendom. Zijn dochter, mijn tante Marianne, die inmiddels ver in de negentig is en in New York woont, vertelde me dat ze als jong meisje ‘geen enkel idee had wat joods zijn betekende’ en dat pas ontdekte door de Duitsers. Veertien van de Amsterdamse familieleden – ooms, tantes, neven en nichtjes – zijn in Sobibor en Auschwitz vermoord.

Waarschijnlijk werd mijn grootvader door zijn contacten in Duitsland redelijk geïnformeerd over hoe joden daar in de jaren dertig werden behandeld. Hij bleek verre van onbezorgd. Na de inval van de Duitsers ging hij er niet van uit dat het in Nederland allemaal wel goed zou komen, in tegenstelling tot veel anderen. Ook was hij er niet van overtuigd dat zijn gezin zonder actie van zijn kant zou ontsnappen aan ‘die rotmoffen’.

Zijn eerste beslissingen om zaken voor te bereiden zal hij ergens tussen 1941 en 1942 hebben genomen. Hij heeft geld achtergehouden waar hij in nood bij kon komen en hij had enige voorbereidingen getroffen om zijn gezinsleden apart van elkaar te laten ‘verdwijnen’. Gek genoeg kwam mijn tante Marianne op een nogal onhandige plek terecht. Ze werd er meteen naartoe gebracht toen mijn grootvader door de politie werd gezocht. Nu nog begrijpt ze niet wat de bedoeling precies was, maar haar eerste onderduikadres was bij een joodse huisarts, een warm gezin waar ze graag was, maar bij joden kon ze uiteraard niet lang blijven omdat die zelf niet veilig waren. Achteraf kan ik over deze wonderlijke keuze alleen maar bedenken dat mijn grootvader moet hebben gedacht dat onderduiken waarschijnlijk niet nodig zou zijn, anders had hij voor haar vast wel een beter adres geregeld. Hij kon dat ook, want hij had geld en had door zijn zaak veel niet-joodse relaties.

Mijn grootvader zal, net als zovelen, hebben verwacht dat de oorlog kort zou duren. En toen de anti-joodse maatregelen begonnen, hoopte hij waarschijnlijk dat elk uitstel om opgepakt te worden zou leiden tot afstel. En ik weet niet zeker hoe ver zijn overlevingsstrategie ging, maar hij moet hebben ingeschat dat een gemengd huwelijk hem goed van pas kon komen.

Wellicht zette hij die stap op aanraden van zijn jongere broer Sal. Die was namelijk ook weduwnaar en had al een jong zoontje, Eric. Sal huwde op 2 mei 1940 met een niet-joodse vrouw. Het klinkt heel berekenend en volgens Eric was het dat ook.

Mijn grootvader ging dus ook op zoek naar een nieuwe niet-joodse liefde en vond de veel jongere, mooie, zorgzame en bij de familie beminde Lidi. Ze huwden en bleven bij elkaar tot zijn overlijden in 1985.

De keuze voor Lidi was opmerkelijk. Haar vader, een arme schoenmaker, was tegen de zin van zijn vrouw lid geworden van de Nationaal Socialistische Beweging. Als zogeheten ‘brood-nsb’er verwachtte hij dat het uniform hem financiële vooruitgang zou brengen. Fanatiek in de leer was hij zeker niet. De joodse liefde van zijn dochter mocht een half jaar bij zijn nieuwe schoonouders onderduiken in Rotterdam. Dat was ook nodig want mijn grootvader was een ‘strafgeval’: hij had zich niet gehouden aan een van de anti-joodse maatregelen van de nazi’s. Mijn zus Soesja Citroen ontdekte in zijn dossier in het Omnia-Treuhandgesellschaft archief, waarin gegevens over liquidaties van joodse bedrijven zijn bewaard, dat onze opa het geld van zijn bedrijf niet had ingeleverd zoals voor joden verplicht werd. Sterker nog: Er staat dat hij tussen 1 januari 1941 en 5 mei 1942 zeker een derde van zijn flinke jaaromzet van de rekening van zijn firma had afgehaald. De Duitse bewindvoerder E.W.H.H. Fricke had vervolgens op 10 juni 1942 gemeld dat Hartog Citroen nu ook met de meeste geldmiddelen was gevlucht. Vandaar dat hij al op 4 juni 1942 stond genoteerd in het *Algemeen Politieblad* van 1942. ‘Gezocht voor aanhouding en voorgeleiding: De in Amsterdam geboren koopman Hartog Citroen, tot voor kort wonende in de Gentschestraat in Scheveningen.’

Terug naar 1971 met mijn vader in die Gentschestraat *down memory lane*. Dat ik mijn vaders ouderlijk huis niet herkende, was niet zo verwonderlijk: na de oorlog kon de familie Citroen de oude woning niet weer

betrekken – een van de vele gevechten tegen de bureaucratie die mijn grootvader verloor.

De herinneringen van mijn vader interesseerden me die middag bar weinig. Ik was een puber van net dertien jaar oud en voelde me diepongelukkig. Ik had geen idee wat voor toekomst ik zelf tegemoetging. We woonden al jaren in New York. Mijn moeder was daar een week eerder, op 7 oktober 1971, na een lang en pijnlijk ziekbed gestorven aan kanker. We waren even in Nederland bij de familie voor haar crematie. Binnen een paar dagen vlogen we weer naar huis. De stemming was niet best. Ik wilde graag terug naar New York, maar om daar zonder mijn moeder verder te moeten leek ondoenlijk. Gezeur over die piano was niet iets waar ik op dat moment medelijden voor op kon brengen. Ik had mijn vader ook maar zelden achter een piano gezien. Hij weigerde meestal te spelen, ondanks mijn vele verzoeken. Maar ik heb hem een paar keer betrapt. We logeerden bij mensen die in een aparte kamer een vleugel hadden staan. Toen hij dacht alleen te zijn, ging hij even op de pianokruk zitten en kort, maar verbluffend feilloos en krachtig, klonk de *Rapsodie op een thema van Paganini* van Sergej Rachmaninov – muziek die we samen vaak beluisterden. Het bleek een van de allerlaatste stukken te zijn geweest die hij studeerde tot die fatale dag in 1942.

Mijn vader stapte uit de gehuurde en gehate Duitse Volkswagen Kever (er was geen ander merk beschikbaar) en liep de hoek om. Hij wenkte dat ik mee moest komen. In de volgende straat stopte hij voor een huis. Na het vertrek van de vrachtwagen met alle huisraad was hij te bang geweest om zijn ouderlijk huis binnen te gaan, vertelde hij. Verstopt in de tuin had hij tevergeefs liggen wachten tot iemand thuishkwam. Hij wist niet waar de rest van het gezin was gebleven. Pas in het pikdonker was hij hierheen geslopen. Weer die wijzende vinger. Daar woonde een vriend waar hij vaak en graag kwam. Maar toen hij die avond aanbelde, werd hij tot zijn stomme verbazing door de moeder van zijn vriend niet binnengelaten:

‘Wegwezen, Hans, en niet meer hier komen.’ *Bam*, snel de deur dicht. Een paar straten verderop, bij andere vrienden, probeerde hij het nog eens. Weer een afwijzing: ‘Een van de jongens Citroen is hier!’ hoorde hij roepen door het luikje in de voordeur. En toen, fluisterend, ook door dat luikje van die dichte deur, de mededeling dat hij en zijn broer ‘maar beter nooit meer langs moesten komen’. Ze waren opeens gevaarlijke vreemden geworden.’

Geen idee bij hoeveel mensen mijn vader daarna nog langs is gegaan. Hij was bang, alleen en kwetsbaar, want hij moest ergens schuilen. Zijn neef Eric, de zoon van oom Sal, vertelde dat mijn vader een tijd ondergedoken zat in het verlaten dansinstituut van mijn grootvaders broer. In ‘een pand zo dood als een pier’. Eric bracht met zijn vader voorraden en herinnert zich het beeld van mijn vader en zijn jongere broer Philip. ‘In een klein kamertje, stoffig en met gordijnen voor de ramen, zag ik mijn neven Hans en Philip zitten. In het donker, op de grond, onder dekens met kaarsjes erbij zaten ze te lezen.’

Op die namiddag in 1971 leek mijn vader door de herinneringen weer eens erg in de war. Geen handig moment. Het was al een zorgelijke tijd. De puber in mij vond het ook onaangenaam en onbegrijpelijk dat hij uitgerekend nu hierover begon. Het was eng om mijn vader zo te zien. Het recente verlies van mijn moeder hielp duidelijk niet, dus dat beloofde voor de toekomst weinig goeds. De dag ervoor had hij ons in die Kever bijna doodgereden op weg naar mijn opa in Scheveningen. Doordat hij volstrekt afwezig was, zag hij niet wat hij deed. Het interesseerde hem niet meer of hij was suf door de vele pillen die hij slikte tegen de eeuwige hoofdpijn of om te kunnen slapen. Door mijn angstschreeuw, net vóór we bijna op een stilstaande rij auto’s knalden, trapte hij toch nog op de rem.

Iedereen van de familie maakte zich in die periode ernstige zorgen over zijn toestand, maar er werd niet ingegrepen. Ook dat kon ik niet bevatten. Waarom deed niemand iets? Hoe hadden ze gedacht dat we het gingen

redden in New York, met mijn kleine zusje van vijf jaar oud? Mijn grootvader pakte de zaken meestal kordaat aan. Nu deed hij niks. Gewoon met de tanden op elkaar doorploeteren was blijkbaar de bedoeling. Dezelfde houding die vanaf het einde van de oorlog heel Nederland aan de gang had gehouden. Het standaardadvies aan iedereen die kampte met rouw, verdriet, depressiviteit, trauma's en moedeloosheid: niet 'bij de pakken neerzitten', niet 'in het verleden blijven hangen', maar hard werken om 'de boel weer op te bouwen'. Dat mijn vader zich maar snel moest herpakken was blijkbaar nu ook de consensus. Toen ik mijn zorgen daarover uitsprak moest ik vooral 'geen scènes' maken, want dat had geen zin. En het bekende 'Auschwitz was erger' had ik als kind ook eerder gehoord. Net als 'jij hebt de Hongerwinter niet meegemaakt'. Vroeger waren zulke verwijten bittere ernst. Nog steeds zeggen we dat af en toe lachend tegen elkaar in de familie. Met dezelfde opgeheven vinger als die van mijn vader en grootvader.

Terugkijkend naar mijn jongere zelf denk ik nu: Had je niet even door kunnen vragen daar in die Gentschestraat? Wat deed hij toen hij niet terecht kon bij zijn vrienden? Waar was de rest van het gezin? Hoelang hebben ze in dat dansinstituut gezeten? Was hij de hele tijd bang? Hoe kwam hij de dagen door? Op welke adressen heeft hij gewoond tot de bevrijding? Alleen van het laatste jaar van de oorlog weet ik dat hij in Den Haag was ondergedoken bij zijn eerste vrouw, de moeder van mijn oudere broer en zus. Als ik aan mijn broer vraag hoe dat was, begint hij te lachen: 'Wat denk je dat ze daar boven op een zolderkamertje samen deden?' Meer weet hij ook niet precies. Hij meent zich te herinneren dat er meer mensen op zolder zaten ondergedoken.

Toch moet mijn vader last hebben gehad van de angst om gepakt te worden. Hoe gingen de onderduikgevers met hem om? Wat had hij allemaal moeten doen om veilig te blijven? Allemaal vragen waarop ik de antwoorden niet wist en die ik met de vage herinneringen van mijn familie ook

niet goed kon reconstrueren. Vragen aan mijn vader over zijn ervaringen gedurende de oorlog werden onvolledig beantwoord. Ik zag bovendien te veel op tegen zijn reactie om het onderwerp aan te roeren. De onderduik was voor hem een angstige en gevaarlijke tijd geweest, dat kon ik aan hem zien. In die straat op dat moment diende zich een ideale situatie aan die later nooit meer terugkwam.

Ik dacht uiteraard aan mijn vader toen John Blom mij vele jaren later wel heel precies en zonder terughoudendheid vertelde wat hij als onderduiker tijdens de oorlog had meegemaakt:

‘Er is geen toekomst. Dus je gaat gewoon mee met het moment dat dan speelt. Je bent volstrekt machteloos, want je kan niks. Je mag niet de straat op. Je mag eigenlijk niet het publiek in, maar dat moet wel. Je hoopt dat er iemand is die je naar een adres brengt waar je veilig bent. Maar of het daar veilig is, dat weet je ook eigenlijk allemaal niet. Het moment is wat telt. Ik moet zien dat ik die straat overleef. Dat ik die tram overleef. Dat ik niet gepakt word.’¹

Enkele jaren na dat bezoek aan zijn ouderlijk huis in Scheveningen werd de situatie in New York voor ons gezin onhoudbaar. We moesten definitief terug naar Nederland. Mijn vader was in een deplorabele staat. Omdat hij nog van alles moest afronden gingen mijn zusje en ik vooruit. Dat was voor ons geen succes en voor hem nog minder. Gedurende de laatste periode in zijn eentje in New York veranderde hij in een soort zombie.

In Nederland werd hij onmiddellijk voor enkele maanden opgenomen in een psychiatrische kliniek. Daar hoorde ik van zijn psychiater dat mijn vader een klassiek voorbeeld was van iemand met een ziekmakend oorlogstrauma. Een kZ-syndroom noemden ze dat in 1973 (kZ is de Duitse afkorting voor *Konzentrationslager*). Het ‘postconcentratiekampsyndroom’ was de term die werd gebruikt voor het lichamelijk en psychisch leed van

overlevenden van concentratiekampen. Nu kennen we het bredere begrip PTSS (posttraumatische stressstoornis).

Ik was vijftien jaar oud en begreep niet hoe mijn vader het stempel kon krijgen van het KZ-syndroom, want hij was nooit in een Konzentrationslager geweest. Mijn grootvader wel. Die was teruggekomen uit Auschwitz, maar hij leek het leven altijd aan te kunnen en hield iedereen in de familie letterlijk en figuurlijk overeind, vooral mij. Mijn grootvader liet zijn kinderen zeker niet in de steek. Mijn vader, toen in die kliniek een haast onbenaderbaar mentaal en fysiek wrak, had ‘alleen maar’ een paar jaar ondergedoken gezeten.

Hoe pijnlijk voelt het nu dat de familie er in die tijd blijkbaar zo over dacht. Ik hoor mijn oom nog de flauwe grappen over zijn oudere broer maken. Mijn stoere, rijke oom die altijd, blakend van gezondheid, zo ogenschijnlijk moeiteloos successen boekte. In zijn aanwezigheid schaamde ik me voor mijn vaders zwakte. Ik miste de manier waarop mijn vader hem scherp en humoristisch van repliek kon dienen. Ik schaam me nu nog voor die jeugdige onwetendheid. Mijn grootvader leek een held en mijn vader niet. Ik had hem nodig, maar hij leek er niet voor ons te zijn.

Voor de goede orde moet ik er wel bij vertellen hoe trots ik kon zijn op mijn vader in goeden doen. Hij was ook een knappe, charmante, geestige en ruimdenkende man. Hij ontving met mijn moeder in New York bij ons thuis aan de lopende band Nederlandse dirigenten, musici, zangers, dansers en acteurs. Het was zijn taak bij het Nederlands consulaat om hen wegwijs te maken en te begeleiden in de Verenigde Staten. Ik mocht als kind altijd met hem mee naar concerten, voorstellingen en repetities. Dan zag ik hem op zijn best. Hij kon goed luisteren, wist hoe hij een verhaal of grap moest vertellen, en kon met name talent herkennen en mensen inspireren. Voor zijn tijd was hij modern en onbekrompen. Iemand voor wie weinig in het leven gek, raar of onbespreekbaar was. Mijn vrienden vonden het prettig om met hem kwesties te bespreken waarmee ze thuis

niet terecht konden: ‘Tegen jouw vader kunnen we tenminste alles zeggen.’ Heel fijn voor ze, maar de oorlog en het onderduiken hadden hem ernstig beschadigd.

Ik stel me zijn angst voor om in het donker te moeten dwalen door gevaarlijk bezet Den Haag, op zoek naar een onderkomen zonder te weten wie hij kon vertrouwen. Ik ving weleens op dat zijn ervaringen bij onderduikadressen heel onaangenaam waren geweest. Hij zou zijn gepakt en in elkaar geslagen. Daar weet ik het fijne niet van, maar zijn oorlogstrauma heeft ons gezin wel meegekregen. Op zich is dit niet uitzonderlijk. Dat maakten velen van de naoorlogse generatie mee. ‘De oorlog zat altijd bij ons aan tafel, als een zwijgende gast,’ zegt schrijver Geert Mak. ‘Oorlog is erfelijk.’ Ook wij werden ondergedompeld in de oorlog die we zelf niet meemaakten. Het was gewoon dat iedereen buiten de familie werd onderverdeeld in wie ‘goed’ was of ‘fout’. Altijd dat gemompel onder elkaar: ‘Ken jij die? Hoe heten ze? Wat doen die mensen? Zouden ze familie kunnen zijn van die? Die waren fout!’ De oorlog en de ‘mof’ waren onderdeel van het dagelijks bestaan. Wat wel en niet kon werd erdoor gedefinieerd.

Ik nam het mijn vader kwalijk dat hij regelmatig instortte. Mijn moeder Annelise was er na oktober 1971 niet meer om hem geestelijk en lichame-lijk gezond te houden. Mijn veel oudere broer Hans en zus Soesja leefden een eigen leven. Mijn kleine zusje Dafna werd na de terugkeer uit New York overgedragen aan mijn oom Philip en zijn vrouw Chérie. Ik woonde een paar jaar in een kosthuis bij vreemden. Van ons gezin was niks meer over. Ik wilde het liefst bij mijn opa zijn. Ik hield veel van mijn vader, maar we konden niet altijd rekenen op zijn inzet en zorg.

In 1985 maakte ik een ronde langs Nederlandse joden in Israël die na de bevrijding waren geëmigreerd. Ze hadden de oorlog overleefd en wilden of konden niet langer blijven in naoorlogs Nederland. Zij waren bereid mij te vertellen waarom.

Zo had ik een afspraak met een huisarts, dr. Elzas. Gedurende de tijd dat hij moest onderduiken was zijn praktijk waargenomen door een niet-joodse arts en zijn vrouw. Toen Elzas na mei 1945 terugkeerde uit de onderduik was bij het weerzien de teleurgestelde reactie van de waarnemers: ‘Waarom hebben wij toch ook altijd zo’n pech!’ Een variant op: ‘Waarom moet nou net mijn jood terugkomen?’

In Israël werkte Elzas tientallen jaren met oorlogsslachtoffers. Mijn bezoek aan hem werd voor mij persoonlijk gedenkwaardig. Door al die ervaringen met oorlogsslachtoffers kon hij mij namelijk helder en overtuigend zijn visie uitleggen waarom mijn vader ogenschijnlijk zoveel meer last had van zijn oorlog dan mijn grootvader. Elzas leerde mij de problemen van concentratiekampgevangenen te onderscheiden van de problemen van mensen die ondergedoken hadden gezeten.

‘Degenen die ondergedoken waren, hadden driehonderdvijfenzestig maal vierentwintig uur per jaar – en velen zaten er drie jaar lang – de tijd om bang te zijn, om angstig te zijn, om op te schrikken bij elk geluid en om te piekeren over wat er zou gebeuren als ze zouden worden opgepakt. En echt weten deden ze het niet, dus ze konden zich daar alle mogelijke voorstellingen van maken. Verder hadden zij de tijd om zich te vervelen, terwijl ze zich niet agressief konden opstellen, want ze moesten zich netjes houden ten opzichte van degenen die hun de onderduik gaven. Zich ook eventuele beledigingen laten welgevalen zonder daar iets tegen te kunnen doen. Ze wisten over het algemeen niet wat er met hun naasten gebeurde, ze wisten niet of die gepakt waren of niet. En die mensen hebben dus, heel vaak in grote eenzaamheid, jarenlang onder enorme psychische stress gestaan.

Hoe erger het concentratiekamp was, hoe minder er teruggekomen zijn. Van de Nederlanders die naar Bergen-Belsen zijn gegaan, is zestig procent teruggekomen, van Theresienstadt veertig procent, van Ausch-

witz anderhalf procent en van Sobibor een half promille. Dat wil dus zeggen: er was hier sprake van “survival of the fittest”. Het zijn taaie mensen die het hebben kunnen doorstaan. Lang niet alle taaie mensen zijn teruggekomen, want tegen een gaskamer, ophangen en doodslaan helpt niets.

Als je in een kamp zat, hoefde je in ieder geval niet meer bang te zijn gepakt te worden. Dat was je al. Je hoefde je ook geen griezelveorstelling te maken van wat er zou gebeuren, want je zag het voor je. Het kamp betekende uitkijken en altijd op je qui-vive zijn, want anders was je leven nog meer in gevaar. Degenen die het daar uithielden, moesten hard werken. Als ze dat niet deden, hadden ze een enorme kans om doodgeslagen te worden. Het maakte dat je doodmoe was. Op het moment dat je op je krib viel, sliep je. Je had geen tijd om te piekeren en te denken. Deze twee punten: het vereenzamen in de onderduik zonder afleiding aan de ene kant, en het niet meer kunnen denken in de echte concentratiekampen aan de andere kant, maakt dat het voor mij helemaal geen wonder is dat ik, achteraf gezien, kZ-syndromen vind bij onderduikers en fysieke afwijkingen vind bij mensen uit de concentratiekampen.²²

Ik was dr. Elzas dankbaar voor deze uitleg. Het was een mogelijke verklaring voor het onbegrepen lijden van mijn vader. En de redenering is eigenlijk zo logisch. Waarom zagen we dat niet eerder? Blijkbaar werden de problemen met verwerking van de oorlog bij de overlevenden en nabestaanden lang niet in brede kring besproken en erkend. Terwijl mijn grootvader heel zelden iets losliet over Auschwitz, overschaduwde wat hij had moeten doorstaan de lotgevallen van de onderduikers in de familie Citroen. En dat gebeurde zeker niet alleen in ons gezin. Een ladder was ontstaan waarbij de ene manier van overleven zwaarder werd gewogen dan een andere. Een akelig proces. Waar iemand zich op die ladder bevond werd niet alleen expliciet benoemd, maar er werd ook naar gehandeld. En dat gebeurde in Nederland

in brede kring. Er bestond een rangorde van de verschillende kampen. En onderduiken werd hoe dan ook lager ingeschaald dan deportatie naar welk kamp ook. Terwijl alles is voorgekomen in de onderduik, variërend van redelijk acceptabele leefomstandigheden in een min of meer begripvolle omgeving tot langdurige horror van de bovenste plank.

Naast een ‘ladder van overleven’ ontstond een vergelijkbare ‘hiërarchie in het geleden leed’, gehanteerd door de overlevenden zelf en door buitenstaanders. Bijzonder hoogleraar hedendaags Jodendom Evelien Gans beschreef het zo:

‘Een hiërarchie die loopt van Auschwitz via Bergen-Belsen naar Theresiënstadt, waarna op respectabele afstand de onderduik en de gemengd gehuwde joden ten tonele verschijnen. Enerzijds gaat het hier om reëel verschillende situaties – al valt leed niet of moeilijk te meten. Anderzijds verschaft een hogere plaats op de “ladder van het leed” dienovereenkomstig meer status aan de overlevenden zelf en hun kinderen: een (gebrekkige) pleister op een ongeneeslijke diepe wond.’³

Leedhiërarchie is een bekend psychologisch mechanisme waarbij iemand zijn eigen leed vergelijkt met dat van anderen. Het is de neiging om vervolgens dat eigen leed te relativëren als dat overschaduwd wordt door groter leed. De hiërarchie bepaalde in grote mate hoe de overlevenden met elkaar omgingen. Een ‘bedrieglijk mechanisme’, zo noemt sociologe Jolande Withuis het, ‘omdat het er voor de individuele verhouding tussen draaglast en draagkracht niet toe doet hoeveel leed men in vergelijking tot anderen heeft moeten verstouwen’.⁴ Voormalig onderduikster Bep, veertien jaar in 1940, verwoordt dat mechanisme glashelder: ‘Ik heb nog steeds het gevoel dat mijn verdriet, mijn verleden en mijn herinneringen niet de moeite waard zijn. De mensen die in het kamp hebben gezeten, die hebben recht van spreken, maar ik niet.’⁵

En niet alleen op persoonlijk vlak maar ook in de bureaucratie werd die hiërarchie van leed bevestigd. Er was geen ontkomen aan. Een bedrag van 125 miljoen DM werd vanaf 1959 betaald door de Bondsrepubliek Duitsland ten behoeve van ‘de Nederlanders die om redenen van ras, geloof of wereldbeschouwing getroffen zijn door de nationaalsocialistische vervolgingsmaatregelen, ter vergoeding van welk bedrag regelingen dienen te worden gesteld’. Mijn grootvader noemde het ‘die fooi’. Het Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schade Uitkeringen (CADSU) werd in het leven geroepen om deze *Wiedergutmachung* netjes af te handelen. Om het geld rechtvaardig te kunnen verdelen werden de claims gewogen. Op basis van het categoriseren van geleden leed werden punten toegekend. Auschwitz betekende uiteraard meer punten dan onderduik. Hoe meer punten, hoe meer geld.

Mijn grootvader moest vechten voor elke klein stapje herstel na zijn terugkeer in de zomer van 1945. Hij bewoog zich niet meer in joodse kring en meed elk contact met mensen die ook in het kamp hadden gezeten. Als jood door het leven gaan was een risico gebleken.

Mijn broer herinnert zich een incident ergens in de jaren vijftig op de tribune bij een voetbalwedstrijd van ADO Den Haag. Er werd naar mijn grootvader gezwaaid door een vreemde man. Op de vraag wie dat was mompelde hij aangeslagen: ‘Iemand uit het kamp.’ Hij vertrok onmiddellijk uit het stadion en ging daarna niet meer mee naar een voetbalwedstrijd. Aan herinneringen uitwisselen had hij duidelijk geen behoefte. Maar hij was een fiere overlever.

Na de bevrijding verwachtte hij als Nederlander rechtvaardig te worden behandeld door de Nederlandse autoriteiten. Toen hij uit Auschwitz terugkwam, wachtte hem echter een moeizame strijd om iets terug te krijgen van wat hij door de Duitse bezetting en deportatie had verloren. Hij sprak over ‘schunnig’ gedrag van vooral ambtenaren achter talloze loketten: ‘De

premies van uw verzekeringen zijn niet op tijd betaald toen u in Polen was, dus gaan wij niks uitbetalen.’ Of: ‘Kunt u wel bewijzen waarom u geen inkomstenbelasting hoeft te betalen over 1944?’ Zo is er nog een lange reeks van voorbeelden. De teneur voor hem en zijn lotgenoten was deze: het onderscheid tussen joden en niet-joden is met het vertrek van de Duitsers opgeheven. U krijgt geen bijzondere behandeling voor het geleden leed door de Jodenvervolging en dus ook geen coulance. Nog jarenlang na de oorlog kwam de houding van de Nederlandse autoriteiten hierop neer: dat de joden benadeeld waren, zou best wel zo zijn, maar daarvoor moesten ze bij de Duitsers zijn.

Dankzij mijn grootvader heb ik inzicht gekregen in de vaak schrijnende naoorlogse behandeling van de Nederlandse joden. Maar de geschiedenis die mijn vader de rest van zijn leven zo tot last was, de geschiedenis over de onderduik, was voor mij nog niet helder en compleet. Mijn vader en de meeste van zijn lotgenoten leven niet meer, maar ik heb de afgelopen decennia met velen over hun oorlog gesproken, op zoek naar antwoorden over mijn vader in die beschrijvingen van anderen. Voor mijn vader was zijn gevoel van onveiligheid slechts een van de spoken waar hij de rest van zijn leven mee worstelde. De manier waarop mijn familie daarmee omging, zonder oog te hebben voor zijn trauma's, was niet altijd even functioneel en succesvol. Mijn grootvader kon zich niet verplaatsen in de oorlogsgeschiedenis van zijn kinderen. Hij was ook te bezorgd en te begaan met mijn vader om ronduit te zeggen dat hij blij moest zijn dat hij Auschwitz niet had meegemaakt. Dat hij zich niet aan moest stellen en zich moest herpakken. En toch kreeg ik af en toe de indruk dat hij er wel zo over dacht. Teruggaan, corrigeren, uitleggen en herstellen kan niet meer.

Onvermogen, onbegrip en überhaupt de omgang met de gevolgen van een trauma door onderduiken werd maatschappelijk gezien lang niet

beschouwd als een probleem dat om aandacht, erkenning en verwerking vroeg. Integendeel, onderduik gold in Nederland eerder als blijk van het succes van dappere redders en het verzet.

Dit stond lijnrecht tegenover het groeiende besef dat er in Nederland meer joden waren gedeporteerd en vervolgens vermoord dan in elk ander West-Europees land. Het aantal mensen dat de onderduik had overleefd werd, al of niet bewust, gebruikt om de schaamte daarover te compenseren. Met andere woorden: Nederland was niet in staat gebleken zijn eigen burgers te beschermen, met uitzondering van de onderduikers. Het symbool van de Jodenvervolging in Nederland, Anne Frank, was hiervoor het bewijs. De familie Frank werd door Nederlanders geholpen. Dat Edith, Margot en Anne uiteindelijk toch werden vermoord was de schuld van de Duitsers.

Klachten, woede, trauma, angst en wanhoop over onderduikervaringen pasten totaal niet in het beeld van onbaatzuchtige redders die met gevaar voor eigen leven klaar hadden gestaan voor dankbare onderduikers. Van de onderduikers werd nog lang aangenomen – en verwacht – dat ze die dankbaarheid niet alleen voelden, maar ook nog lang zouden blijven tonen. Tenslotte was, zo vond men, onderduiken best meegevallen, in vergelijking met al het andere doorstane leed.

Mijn vader, Hans Citroen, overleed in 2004. En al weet ik niet zeker of hij dit boek had willen lezen, toch had ik het graag met hem gedeeld. Ik ben op zoek gegaan naar een geschiedenis die ik, als dochter die de Sjoa niet meemaakte, probeer te begrijpen en te beschrijven. Ik mis mijn vader nog steeds, om allerlei redenen die helemaal niets met de inhoud van dit boek te maken hebben.

ALTIJD DIE OORLOG

Toen uitgever Arend Hosman van Alfabet Uitgevers mij in het najaar van 2020 vroeg of ik een boek over de geschiedenis van de onderduik van Nederlandse joden wilde schrijven, moest ik daar ernstig over nadenken. In mei 2011 had ik een vierdelige radiodocumentaireserie gemaakt over de onderduik van Nederlandse joden voor *Het Spoor* van het VPRO-geschiedenisprogramma *OVT*. Daarvoor had ik talloze bronnen geraadpleegd, de standaardwerken weer bekeken, bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) de indrukwekkende bibliotheek van egodocumenten doorgenomen en tientallen onderduikers geïnterviewd. *Het Spoor* is immers een oral history-documentaireprogramma waarin gesproken geschiedenissen van ooggetuigen binnen een historische context worden gepresenteerd.

Terwijl ik nog in dienst was bij de VPRO-radio dacht ik er niet aan om weer een boek te schrijven. Maar in 2021 veranderde er veel: mijn pensioenleeftijd naderde en eerder dan ik had gedacht deed zich de kans voor om te stoppen bij de radio. Dat zou ook een voorwaarde zijn, want niets laat zich goed combineren met lezen en schrijven over de Sjoa. Ik aarzelde, omdat het schrijven van een boek mijn leven volledig zou opslokken en mijn directe omgeving dat ook zou merken. Na mijn vorige boek was duidelijk hoe mijn toen nog jonge dochters het hadden ervaren: dit nooit weer.

Wat de keuze wel makkelijker maakte, was dat ik graag een heruitgave wilde van *U wordt door niemand verwacht*, over de terugkeer van joodse oorlogsslachtoffers uit de kampen en de onderduik. Sinds de publicatie in 1999 waren er ontwikkelingen geweest in de nasleep voor joodse overlevenden en had ik nieuw materiaal verzameld. Die uitgave herzien ging ik in overleg met Arend eerst doen. Ik moest er ook weer in komen. Radio maken, achtendertig jaar lang mijn werk, is een ander vak dan schrijven. Gelukkig had ik wel precies voor ogen hoe ik die heruitgave aan moest pakken. Hoe dat moest met *Een adres* duurde wat langer.

Als kind was ik diep onder de indruk van de donkere geheimzinnigheid

rond het woord 'Auschwitz' en de tatoeage op de arm van mijn grootvader. Zijn verleden leek een eng sprookje met een passend einde van thuiskomen en nog een lang en gelukkig leven voor hem met Lidi. Dat veranderde toen ik in New York de boeken begon te lezen van bekende joodse schrijvers als Leon Uris, Chaim Potok, Saul Bellow en Philip Roth. Mijn spreekbeurten op school gingen over onderwerpen als de Neurenbergprocessen, het schip de Exodus en de getto-opstand in Warschau. Wat ik als opgroeiend kind te melden had over oorlogsmisdadigers en wanhoop weet ik niet meer. Eenmaal terug in Nederland in 1973 kreeg ik de oorlog van nog dichterbij te zien. Toen mijn vader maandenlang was opgenomen met een kZ-syndroom bleek mijn enige steun en toeverlaat een van die personen waar het in al die boeken over ging: iemand uit Auschwitz.

Mijn grootvader wilde weinig kwijt over het kamp. Hij sprak liever over de tijd erna, maar zijn ervaringen kon ik moeilijk rijmen met dat vriendelijke Nederland. Het dagelijks leven leek hier namelijk een stuk braver, gemakkelijker en minder gevaarlijk. Het viel ook op dat hier niet overal bedelaars, junks en spiritusdrinkers op straat lagen zoals in sommige wijken in Manhattan en The Bronx. Mijn vrienden in New York waren voornamelijk joods en hun Jodendom leek totaal niet op het joods-zijn van mijn grootvader en vader. Die waren immers niet gelovig, zelfs sterk antireligieus, geassimileerd en voor zover ze joden waren geweest door de oorlog werd dat alleen mondjesmaat en binnenskamers beleefd. We hadden naar traditioneel gebruik wel een mezoeza aan de deurpost en een menora ergens in een kast. In de New Yorkse wijk waar ik opgroeide, waren joden niet orthodox maar liberaal. Ze vormden geen uitzonderlijke minderheid, maar waren er gewoon en oogden vooral zelfverzekerd, ontspannen en vrij van de ballast van de oorlog. We kregen op alle joodse feestdagen vrij van school, spraken af na *temple*, zoals de synagoge heet in NY, en verjaardagsfeestjes werden vanzelf bar mitswa's of bat mitswa's toen we twaalf en dertien werden. Om een beetje mee te kunnen doen, leerde ik zachtjes wat

mee te brabbelen bij gebeden in dat grappig klinkende Hebreeuws van Amerikanen zonder enig idee van wat ik zei. Mijn vader moest daarom lachen. Hij kende alleen maar het Jiddisch, dat hij ooit hoorde van zijn Amsterdamse familie.

Nederland leek bij terugkeer in niets op mijn wereld in New York. Den Haag was een intens saaie, kalme oase van keurige netheid met op de achtergrond 't Is weer voorbij die mooie zomer' van Gerard Cox. Geen als zodanig herkenbare joodse kinderen op mijn school. In plaats van Potok las ik *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* van Jacques Presser om weer te wennen aan lezen in het Nederlands. Nederlandse literatuur, zoals de boeken van Wolkers, Vestdijk of Hermans, vond ik vreselijk. Die aardige wereld om mij heen viel echter niet te rijmen met de woorden van Presser en ook niet met de manier waarop mijn grootvader was behandeld. De verhalen van mijn grootvader werden een inspiratie om meer te willen leren.

Na de middelbare school ging ik geschiedenis studeren en mijn doctoraalscriptie ging over de terugkeer van de Nederlandse joden uit kampen en onderduik. Toen, begin jaren tachtig, een onderwerp waar nauwelijks belangstelling voor was. Na mijn afstuderen in 1984 ging ik bij de VPRO werken. Een jaar later maakte ik op basis van mijn scriptie voor *Het Spoor Terug* een radioserie, *De Joodsche Quaestie*. Sinds die tijd was de oorlog nooit lang uit m'n hoofd. Mensen vroegen vaak of ik het niet zat was. Ja, soms wel. Bij *OVT* werd de redactie regelmatig verzocht niet steeds weer over die oorlog te beginnen.

In 1999 maakte ik een boek van mijn scriptie. Ik was een aantal keer in Israël geweest en had daar Nederlandse joden kunnen interviewen over de nasleep van hun oorlog. Kort na het verschijnen van mijn boek werd ik gevraagd lid te worden van het bestuur van de Stichting Afwikkeling Maror-gelden Overheid en de private Stichting Individuele Maror-Gelden, besturen die zorg droegen voor de verdeling van de individuele joodse

restitutiegelden. De naam Maror heeft een dubbele betekenis: het is het bittere kruid dat joden herinnert aan bittere tijden, maar ook de afkorting van Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. De bestuursfunctie paste helemaal in de niche die ik had gevonden in de nasleep van de Sjoa. De werkzaamheden voor Maror slokten het bestuur jarenlang op en zo was de oorlog er ook op een andere intense manier.

In die periode kreeg mijn broer Hans een verhouding met Barbara Starzyńska. Zij was geboren en getogen in de stad Oswięcim, de Poolse naam voor Auschwitz. Hans en Barbara gingen er zelfs op vakantie, want haar vader had vlak bij Oswięcim een prachtige datsja gebouwd in de bergen. In het begin was dat volstrekt absurd: op vakantie naar Auschwitz. Op den duur ging ik af en toe mee. Opeens liepen wij kleinkinderen op dezelfde schuldige grond als waar onze grootvader had gelopen. We maakten daar radioprogramma's en gingen op zoek naar zijn Poolse kampvriend met wie mijn grootvader tot zijn dood in 1985 correspondeerde. Toen we aanbelden bij zijn adres in Katowice troffen we zijn weduwe. We waren te laat. De vriend van onze grootvader uit het kamp was net een maand daarvoor overleden. Ze werd overmand door emoties bij het zien van de kleinkinderen van de man, die volgens de overlevering met zijn doorzettingsvermogen in Auschwitz haar echtgenoot erdoorheen had gesleept. Ze trok de bovenste la open van het dressoir. Daar lagen niet alleen alle brieven in het Duits uit Den Haag, maar ook foto's. Het magere gezicht van mijn grootvader nog in een streepjespak in een la in Katowice. Mijn broer en Barbara – hij als beeldend kunstenaar en fotograaf, zij architect – deden zeker tien jaar intensief onderzoek naar de relatie tussen het Poolse stadje en het concentratiekamp. In 2011 verscheen hun uitzonderlijke boek *Auschwitz-Oswięcim*. Mijn schoonzusje Barbara Starzyńska overleed helaas kort daarvoor. Al die tijd was Auschwitz aanwezig in ons dagelijks leven. Geen familiebijeenkomst ging voorbij zonder gesprekken over Auschwitz. Hoe oneerbiedig ook, maar op een goed moment kregen wijzelf – en vooral

onze omgeving – er schoon genoeg van. Met dat verleden was het dus een beladen vraag of ik me zoveel jaren later opnieuw en voor langere tijd in de jaren 1940-1945 wilde verdiepen voor een boek over joodse onderduikers.

Uiteindelijk was het besluit snel genomen, want eigenlijk deed het er niet toe wat ik wilde. Dat vind ik na drie jaar nog steeds. Natuurlijk is het zwaar om weer geconfronteerd te worden met al die getuigenissen, maar over de Holocaust schrijven is toch een plicht. ‘We kunnen meer doen!’ staat in de mails die ik nu krijg van het United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), waar ik in 2021 het uitgebreide archief bezocht. De dringende boodschap gaat verder: ‘De wereld heeft de geschiedenis nu meer nodig dan ooit. Antisemitisme en de ontkenning van de Holocaust zijn gevaarlijke tendensen en moeten bestreden worden met feiten. Aan het werk!’ En zo is het.

Persoonlijke verhalen hebben vaak meer impact dan cijfers. Dat driekwart van de Nederlandse joden is vermoord zegt niet genoeg. Dus een boek schrijven op basis van persoonlijke verhalen is wel het minste wat ik kan doen. Het is bovendien een verplichting aan alle mensen die urenlang mij hun geschiedenissen hebben verteld en voor al die keren dat ik ‘mooie’ interviews gebruikte om goeie programma’s te maken over de oorlog. Dat ik daar ook belang bij had, wrong soms. Deze verplichting nakomen betekende inderdaad dat ik weer drie jaar in de geschiedenis van de Sjoa zou verkeren – voor zover dat mogelijk is voor iemand uit 1958. Zo klinkt het wat dramatisch, maar desondanks zeg ik het toch. Want hoe ik erin sta, al die tijd al, is niet alleen een drijfveer, het heeft mijn uitgangspunten gevormd en de intentie bepaald waarmee ik dit boek heb geschreven.

De volwassen onderduikers zijn inmiddels bijna allemaal overleden. De enigen die nu nog als getuigen hun ervaringen zouden kunnen toevoegen,